

Catedràtic de Ciència Política de la Universitat Pompeu Fabra (UPF)

Ferran Requejo

El pluralisme de valors d'Isaiah Berlin. Refinar la teoria per millorar la pràctica democràtica

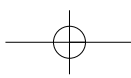
El liberalisme humanista d'Isaiah Berlin segueix essent un referent i un antídoto implacable contra l'extremisme i el fanatisme en totes les seves expressions. L'autor d'aquest article remarca que una de les aportacions més singulars d'aquest teòric nascut ara fa cent anys, consisteix a prendre consciència que en les societats plurals existeix una multiplicitat de valors que no poden ser reduïts a un principi únic o a una combinació universal i permanent de valors aplicable a tots els individus i casos pràctics. Tanmateix, la defensa del pluralisme de valors que fa Berlin no és, en cap cas, una concessió gratuïta al relativisme o a l'escepticisme. Hi ha, sense cap mena de dubte, un paper reservat a la raó en els conflictes morals. Però la discriminació «raonable» entre valors resulta molt més contextual, fins i tot a escala individual, que el que pressuposen les concepcions «racionalistes» de caràcter moral, polític o religiós.

Les biografies intel·lectuals acostumen a incloure un conjunt de lectures i de discussions que desvetllen els lectors dels seus «somnis dogmàtics», tal com li succeí a Kant amb el pensament de David Hume. Una cosa semblant li passà a I. Berlin a través de l'obra de Herder i de Vico (malgrat que després els criticués en alguns punts). En el meu cas, el liberalisme de Berlin fou –com en un altre ordre ho foren també Montaigne i Wittgenstein– un d'aquests llampecs teòrics que t'envaeixen la ment i a partir dels quals penses millor, d'una manera alhora més realista, més completa i més matisada. Una característica que, sobretot en el cas de Berlin, s'ha anant consolidant amb el temps.

Un dels aspectes més rellevants de l'estil teòric de Berlin és l'ús que va fer del pensament romàntic per a refinar els valors de la Il·lustració.

Un dels aspectes més rellevants de l'estil teòric de Berlin és l'ús que va fer del pensament romàntic antiil·lustrat per tal de refinar els valors de la Il·lustració mateixa. La crítica frontal que realitza als prejudicis teòrics i morals de la filosofia occidental es resumeixen en la seva coneguda afirmació que, des de la Grècia clàssica i el cristianisme fins al racionalisme de la Il·lustració i els seus derivats, aquesta tradició ha assumit acríticament tres consideracions: 1) que tota pregunta té una resposta racional, 2) que aquesta resposta és única i cognoscible, i 3) que totes les respostes a les diferents preguntes considerades vertaderes o correctes són compatibles entre si. Berlin mostra com cadascuna d'aquestes tres consideracions resulta molt qüestionable. Més aviat, ens diu, les ideologies i les utopies basades en una única perspectiva teòrica no tan sols resulten irrealitzables a la pràctica, sinó que també són incoherents en la teoria.

Aquí ens centrarem en el que crec que és el centre de gravetat d'aquesta nova «música» intel·lectual: el pluralisme de valors. El punt més important del pluralisme de Berlin és la convicció «racional» que no hi pot haver una única visió correcta, unitària, del bé, de la moralitat. És clàssica la seva crítica a les concepcions teòriques monistes, és a dir, aquelles que defensen que només hi ha un valor últim, o una combinació única de valors morals que representaria la forma més humana, més moral o més racional de viure la vida. Per al monisme moral, religiós o polític de torn no hi ha formes «equivalents» de viure la vida humana respecte a la que proposen. Tanmateix, el monisme –ens diu Berlin– és a l'arrel de tot extremisme. És el cas, per exemple, de la filosofia platònica o de la interpretació habitual de les religions monoteistes per part de les ortodòxies o les esglésies respectives. Davant d'aquesta posició (i d'altres com el pluralisme culturalista que defensa una vinculació completa de la moralitat a cadascuna de les cultures en què es desenvolupa), Berlin defensa el *pluralisme de valors*: l'existència d'una multiplicitat de valors heterogenis que no poden ser reduïts a un principi únic o a una combinació universal i permanent de valors aplicable a tots els individus i casos pràctics. En contra del que pressuposen moltes ideologies polítiques i religioses, la *heterogeneïtat* moral resulta irreductible a cap combinació harmònica de valors.

De fet, amb independència de quines siguin les concepcions morals i polítiques que es considerin més adequades en un context determinat, el pluralisme de valors apareix a principis del segle XXI com una filosofia transversal de la moralitat. Així, aquest pluralisme afirma bàsicament tres coses:

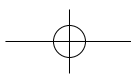
a) La *irreductibilitat* dels béns i valors. Els béns i valors de la vida humana són radicalment diversos entre si. No resulta possible reduir uns valors a uns altres ni derivar uns valors d'uns altres, ni reduir ni derivar-los tots a un únic valor superior o a una combinació permanent de valors.

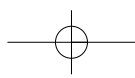
b) L'*agonisme*. Els béns i valors resulten sovint incompatibles entre si. No resulta possible harmonitzar-los en un tot coherent. La lluita moral no és produeix entre el bé i el mal, sinó entre el bé i el bé.

c) La *incommensurabilitat* dels béns i valors. Els conflictes entre diferents béns i valors no resulten decidibles en termes de raonabilitat interpersonal. No existeix cap conjunt de principis compartits pels humans capaçs de resoldre aquests tipus de conflictes. No existeix una jerarquia universal de valors.

La característica més radical del pluralisme de valors és la tercera, la *incommensurabilitat*. Una característica que es formula tant en relació als valors entre cultures com a l'interior d'una mateixa cultura. Això no suposa, però, adoptar una posició escèptica o relativista en l'àmbit moral. Berlin defensa que els valors són objectius i que existeix un paper de la raó en els conflictes morals. Però la discriminació «raonable» entre valors resulta molt més contextual, fins i tot a escala individual, que el que pressuposen les concepcions «racionalistes» de caràcter moral, polític o religiós. Davant d'una situació concreta de confrontació de valors no hi ha una única veritat ni una única posició moral correcta. La raó juga un paper en el moment d'establir una prioritització i una interpretació dels valors en una determinada situació, però sovint això esdevindrà una qüestió inevitablement controvertida donades les tres característiques anteriors de la moralitat, especialment la *incommensurabilitat* dels béns i valors.

La característica més radical del pluralisme de valors és la *incommensurabilitat*: Els conflictes entre diferents béns i valors no resulten decidibles en termes de raonabilitat interpersonal.

El pluralisme de valors d'Isaiah Berlin. Refinar la teoria per millorar la pràctica democràtica

La base de la incommensurabilitat rau en com els individus encarem els contextos pràctics. Malgrat les diferències genètiques i culturals, la naturalesa humana és parcialment comuna a tots els individus. Tanmateix aquests també difereixen en la manera com s'enfronten a unes necessitats compartides. I no totes les necessitats són compartides. Hi ha una sèrie de

Hi ha una sèrie de «mals universals» (esclavitud, tortura, genocidi, etc.) que propicien cert universalisme sobre allò que ha de ser evitat. Però cap concepció moral pot pretendre que defensa el veritable «bé humà».

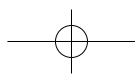
«mals universals» (esclavitud, tortura, genocidi, etc.) que propicien cert universalisme sobre allò que ha de ser evitat. Però cap concepció moral pot pretendre que defensa el veritable «bé humà». El *pluralisme* moral desplaça, així, al *monisme* moral. Això, com sabem, és acceptat per alguns teòrics de la democràcia i de la justícia, com John Rawls. Però en el pluralisme de Berlin, els valors no resulten jerarquizables d'una manera universal amb independència del context (com intenten fer, per exemple, els dos principis rawlsians de la justícia socioeconòmica que estableixen la prioritat permanent de la llibertat sobre la igualtat). La perspectiva de Berlin rebutja la pre-

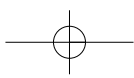
tensió de la majoria d'escoles morals tradicionals i d'algunes actuals segons la qual qualsevol teoria moral ben construïda ha de ser capaç de jerarquitzar de manera permanent els seus valors o els seus principis per tal de resoldre «racionalment» els conflictes pràctics.

La perspectiva transversal del pluralisme de valors ens acosta més que no pas altres teories morals als casos d'*indecidibilitat racional*, que són habituals en els àmbits polítics empírics. Ens acosta més, per exemple, als dilemes i rivalitats pràctiques que tan atractivament mostren les tragèdies de la literatura, tant les de la Grècia clàssica com les de Shakespeare.

El pluralisme de valors i les tragèdies

Malgrat que es tracta d'un gènere literari, l'acció de les tragèdies se situa sovint més enllà dels límits que poden expressar els llenguatges humans. No acabem d'entendre, sovint, els motius que empenyen els personatges a realitzar unes accions que no són totalment decidibles en termes racionals. Però es tracta de personatges que no solament han de decidir en la teoria, sinó que també han d'actuar en la pràctica. Uns personatges que amb els seus dubtes, les seves preguntes de múltiples respostes, i les seves

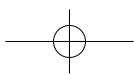
accions criticables arrosseguen el costat més insegur dels espectadors a participar mentalment en l'acció de l'obra. Els personatges (i nosaltres amb ells) sovint s'enfronten a una pluralitat agonística de valors, una pluralitat que esdevé tràgica no solament perquè qualsevol decisió pràctica comporta algun tipus de pèrdua, sinó també perquè no es pot evitar que aquesta decisió impliqui conseqüències negatives, sigui el que sigui allò que s'hagi decidit.

Les tragèdies clàssiques ens segueixen fascinant. Tragèdia i democràcia varen néixer juntes com a productes inèdits de la ciutat a la Grècia clàssica. Les tragèdies remeten al món contingent i complex de les accions humanes. «Sense acció no hi ha tragèdia», deia Aristòtil. Es tracta de la representació d'un tauler de joc on discorren les nostres decisions polítiques i morals. I allò humà resulta contradictori, repeteix Berlin, ja que els valors dels que tractem d'ordenar moralment el món resulten sovint irreconciliables. Considerats aïlladament, l'amor, la justícia, la llibertat, el coneixement, el deure o l'amistat aboquen al dogmatisme en l'àmbit teòric i resulten efímers en l'àmbit pràctic. Es tracta de valors convenients, però que no poden ser combinats d'una manera harmònica. El conflicte moral, com dèiem, és entre el bé i el bé.

Som també allò que fem. I les accions humanes mai configuren una imatge única, sinó els reflexos múltiples d'un mirall moral trencat. No serem més justos tractant d'emascarar la pluralitat contradictòria en què hem d'actuar. I probablement tampoc serem més feliços. Les tragèdies mostren allò que les teories morals i polítiques acostumen a callar: la nostra raó instrumental és forta, la nostra moralitat és fràgil. Les accions pràctiques mai són *decidibles* del tot de manera racional. Però Creont, Antígona, Orestes, Brutus, Enric IV o Lear no poden sinó actuar, malgrat que les seves preguntes tenen diverses respostes racionals i morals possibles.

D'aquesta manera, les tragèdies reforcen la perspectiva moral dels individus, la consciència de les limitacions dels seus sistemes teòrics de referència i brinden la possibilitat que ens convertim en pensadors polítics i morals més crítics quan percebem la dificultat d'obtenir respostes clares

Les tragèdies clàssiques ens fan veure que allò humà resulta contradictori perquè els valors amb els que tractem d'ordenar moralment el món resulten sovint irreconciliables.

El pluralisme de valors d'Isaiah Berlin. Refinar la teoria per millorar la pràctica democràtica

i racionals en relació a les *accions* que ocorren a l'escenari. Les tragèdies suggereixen constantment el nostre rol d'homes i dones com a éssers històrics que ens transformem a través de les decisions que prenem. Unes decisions que sovint sorgeixen d'una emotivitat i una racionalitat que esdevenen sempre parcials i en lluita entre els seus referents interns. En l'àmbit de la pràctica, de l'acció, Plató i Kant s'equivoquen. En altres paraules, la interpretació i la jerarquització dels valors sempre seran debatibles; la democràcia remet a un inevitable pluralisme tràgic.

Des d'un punt de vista epistemològic, i malgrat l'«objectivitat» de la concepció dels valors de Berlin, el pluralisme de valors remet a l'actitud

El pluralisme de valors de Berlin és una perspectiva teòrica que ens adverteix sobre la naturalesa plural i agonística de la moralitat i de la política.

moderna dels humanistes del segle XVI (Montaigne). Una actitud que addueix que les perspectives universals de la moralitat generen conflictes inevitables i no plenament resolubles. Una actitud que és més escèptica, més tolerant, i que es preocupa més pels aspectes pràctics de l'existència humana, que l'actitud d'estil teòric més «sistemàtic» de les filosofies cartesiana i hobbesiana del segle següent, que tant han influït en el pensament moral i polític contemporani.

D'aquesta manera, el pluralisme de valors de Berlin és una perspectiva teòrica que:

1) ens adverteix sobre la naturalesa *plural* i *agonística* de la moralitat i de la política (quelcom que habitualment intenten evitar, crec que bastant inútilment, la majoria de les teories monistes en general: kantianes, utilitaristes, etc.)

2) destaca que els criteris legitimadors en l'àmbit polític no sempre estan relacionats amb una perspectiva *moral* universal i sense context, sinó amb perspectives *ètiques* específiques i contextuais, i amb perspectives racionals *pragmàtiques*

3) il·lustra que aquests criteris legitimadors es basen no solament en *valors*, fins i tot quan s'inclouen valors funcionals (no morals) com l'eficiència o l'estabilitat, sinó que també es basen en *interessos* col·lectius concrets i en *identitats* particulars (de vegades presentades també en forma de valors).

Potser, per a alguns, el pluralisme de valors no és una concepció de la moralitat «per quedar-s'hi» en termes normatius, però crec que com a mínim és una concepció «per passar-hi», per tal de refinar les teories que es proposen i per tal d'evitar-ne els excessos i simplificacions epistemològiques.

Pluralisme de valors i federalisme plurinacional

Berlin no abordà en els seus escrits el tema del federalisme, encara que sí el del nacionalisme, el veia com una reacció a greuges col·lectius previs. A diferència d'altres fenòmens o moviments actuals associats al pluralisme cultural (immigració, grups religiosos, pobles indígenes, etc.), és possible observar una harmonia o similitud bàsica entre les formes de vida dels membres de diferents col·lectius nacionals que conviuen en algunes democràcies (democràcies plurinacionals com Canadà, Bèlgica, el Regne Unit, Espanya, etc.). Però inevitablement, i també a diferència d'altres moviments de pluralisme cultural, tant els col·lectius nacionals majoritaris com els minoritaris són, en part, el producte de processos de *nation-building* que, en el cas de les democràcies plurinacionals, són processos parcialment competitius entre si.

En aquests contextos, l'adopció del pluralisme de valors com a perspectiva teòrica de les federacions plurinacionals crec que té com a mínim dos avantatges respecte d'altres perspectives teòriques:

1) En primer lloc, en relació al liberalisme polític, el pluralisme de valors permet investigar i concretar constitucionalment, d'una manera més oberta, els drets i les llibertats individuals i col·lectius, així com el reconeixement mutu entre els diferents col·lectius o *demos* nacionals interns en una democràcia. D'aquesta manera, s'exclouran d'entrada menys temes de l'agenda política, i el diàleg entre les diferents parts ja no es basarà en teories de caire monista –ja siguin de caràcter més «liberal» o més «republicà», les quals mostren biaixos tant conceptuals com institucionals quan s'apliquen a realitats plurinacionals–. Així, per exemple, podrà evitar-se que la regulació constitucional de les llibertats col·lectives s'estableixi exclusivament o predominantment des de la perspectiva de

El pluralisme de valors permet investigar i concretar constitucionalment, d'una manera més oberta, els drets i les llibertats individuals i col·lectius.

l'estat com un subjecte col·lectiu autoconcebut com a hegemònic en detriment de les col·lectivitats nacionals minoritàries. El pluralisme de valors també facilita que s'assoleixin acords pragmàtics entre aquells actors polítics que són en general escèptics sobre el potencial de les teories, però que al mateix temps volen mantenir un consens mínim de caràcter més obert a la interpretació cultural i més resistent al pas del temps que el que mostren el liberalisme i el constitucionalisme tradicionals.

2) En segon lloc, en relació al federalisme plurinacional, el pluralisme de valors permet una recuperació més fàcil de les lògiques liberal i federal vinculades a la protecció dels drets i llibertats. També facilita la regulació d'un reconeixement mutu del pluralisme nacional intern a una democràcia i del contingut dels autogovernos, així com de la regulació dels processos de reforma per part d'uns col·lectius nacionals que no poden mostrar cap tipus de jerarquia normativa en ells. Es tracta, doncs, d'una perspectiva teòrica que facilita la legitimitat i el canvi de les regles federals a través del temps, quan ni les majories ni les minories tenen l'exclusiva de la seva interpretació.

Aquests dos avantatges estan relacionats amb el predomini de la llibertat, tant la de caràcter individual com col·lectiu, i tant la de caràcter negatiu com positiu, presents a l'obra de Berlin. Òbviament existeixen altres valors i altres principis bàsics de caràcter legitimador (les diferents accepcions de la igualtat política, el respecte de les minories, el constitucionalisme i l'estat de dret, l'eficiència i l'estabilitat, etc.). No obstant això, podem dir que la *llibertat col·lectiva negativa* desenvolupa un paper clau en el moment de garantir que s'evitin coercions externes entre les diferents col·lectivitats nacionals d'una democràcia plurinacional.

L'augment de la complexitat en un món cada vegada més plural i globalitzat exigeix una major complexitat també en els acords federals de les democràcies. Un dels avantatges històrics que mostren els diferents tipus d'acords federals, incloses les federacions, és la seva flexibilitat potencial i la seva adaptabilitat a diferents realitats concretes. De fet, la política comparada des del final de la Segona Guerra Mundial mostra que l'adaptabilitat és un requisit essencial per a l'estabilitat i l'èxit dels acords federals establerts. Aquesta adaptabilitat s'estén també al grup de les federacions plurinacionals, el qual, malgrat que comparteix determinats trets

comuns amb la resta de federacions, també mostra diferències importants de caràcter històric, cultural, constitucional i del sistema de partits respecte a les federacions uninacionals (Alemanya, Austràlia, etc.).

El model de federalisme plurinacional basat en el pluralisme de valors que he defensat en altres treballs (*Multinational Federalism and Value Pluralism*, Routledge 2005) està dirigit, així, a la millora de la qualitat de les federacions democràtiques plurinacionals. Això es fa tenint en compte cinc aspectes relacionats amb un liberalisme polític adequat a les realitats de pluralisme nacional: 1) una noció més complexa de la igualtat política que té en compte les diferències nacionals; 2) una concepció pluralista en termes nacionals dels diferents *demos* de la federació; 3) la incorporació de la dimensió ètica de la racionalitat pràctica; 4) l'acomodació d'una varietat de processos de construcció nacional que són parcialment competitiu; i 5) la combinació de normativitats legitimadores de caràcter universal i particular presents en totes les democràcies.

Davant les accepcions més complexes de la llibertat, la igualtat i el pluralisme que van apareixent a les nostres societats, les democràcies liberals actuals encara no disposen d'institucions i de regles procedimentals adequades per acomodar la complexitat interna de valors, interessos i identitats que caracteritzen aquestes societats. L'adopció de la perspectiva del pluralisme de valors com a estructura moral afavoreix l'adopció d'una actitud teòrica menys arrogant, més sensible a la pràctica i a les característiques contextuals que la que propicien les concepcions que arrenquen de la Il·lustració, especialment els liberalismes i els socialismes tradicionals. Berlin ens recorda millor que ningú que cap doctrina o ideologia pot oferir una solució als problemes pràctics de la humanitat. Quan alguna ho ha fet ha creat horrors totalitaris, bé siguin de dretes o d'esquerres.

A principis del segle XXI, crec que no és exagerat dir del pensament de Berlin allò que Nelson Riddle va dir del compositor nord-americà George Gershwin, en adaptar les seves cançons per a un disc d'Ella Fitzgerald editat l'any 1959: «*he wrote tomorrow's music yesterday*» (–Berlin– va escriure ahir la música de demà).

Les democràcies liberals actuals encara no disposen d'institucions i de regles procedimentals adequades per acomodar la complexitat interna de valors, interessos i identitats que caracteritzen aquestes societats.